

training is introduced. The first stage is focused on social reflection. The second stage aims at developing of positive thinking, memory, positive communication and life enjoyment skills. At the third stage, means and resources for changing of an actual situation (if it does not satisfy the participants) are searched for. The training main objective is to teach how to find internal resources for well-being experience, despite specific life situations. The training task is development of such psychological formations as social reflection, positive memory, communicative and social competence. Such skills as emotional self-control, time management, and positive social comparison are formed. Formation of a specific positive approach to personal life assessment and other people perception is emphasized. Appropriation of the suggested program of the socio-psychological training is planned.

Key worlds: *subjective social well-being, socio-psychological training, positive psychology, reflection of social life, emotional self-regulation*

УДК 159.922.27 : 159.922.73

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ЯК ДЕТЕРМІНАНТА АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗАРОБІТЧАНСЬКИХ СІМЕЙ

Дуркалевич І.В.,

кандидат психологічних наук, викладач Вищої державної професійної школи імені С. Пігоня, м. Кросно, Республіка Польща

Стаття присвячена аналізу проявів агресії підлітків із заробітчанських сімей. Розглянуто основні чинники, які призводять до появи агресивності. Особливу увагу звернено на сім'ю як один із найважливіших соціокультурних чинників. Теоретичне підґрунтя статті становить системний підхід до розуміння сім'ї. Зроблено віднесення до результатів дослідження сучасних зарубіжних науковців, які займаються вивченням проблеми агресивної поведінки підлітків із заробітчанських сімей, серед яких: Б. Валчак, В. Данілевич, Е. Долата. Представлено короткі результати власних емпіричних досліджень з використанням якісного та кількісного методів, які дають підставу припустити, що довготривала еміграційна розлука батьків та дітей знаходить своє відображення у низці емоційних проблем (зокрема, агресії) підлітків.

Ключові слова: *заробітчанська еміграція, агресія, сім'я, підлітки.*

Аналіз останніх досліджень. Як твердить низка сучасних науковців [19], [20], [23], [25], проблема девіантної поведінки є у центрі багатьох досліджень, що зумовлено масовим поширенням цього явища у всьому світі.

Аналіз сучасної зарубіжної наукової літератури [19], [20], [25], [28], присвяченої агресивній поведінці підлітків, дає можливість виокремити такі тенденції: зріст різноманітних форм агресії і насильства; знижений віковий поріг; емоційна байдужість кривдників; групова (поширеність у всіх прошарках суспільства) та статева (зріст агресії не лише серед хлопців,

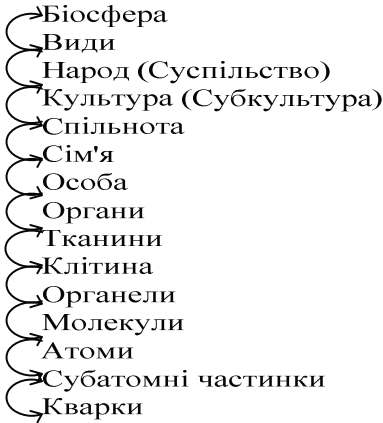
але й дівчат) уніфікація. Це, своєю чергою, є чинником, який вимагає особливої уваги науковців.

Проблема значення сім'ї у розвитку агресії підлітків неодноразово порушувалося іноземними науковцями. Особливої уваги заслуговують праці А. Бандури, Р. Х. Уолтерса [3], а також низки сучасних польських науковців, таких як Ліберська, М. Матушевська [20], Ліберська, М. Фарніцка [19].

Відкритим питанням у сучасному науковому дискурсі залишається питання агресивної поведінки підлітків із заробітчанських сімей. Проблема соціальної непристосованості дітей, які виховуються у заробітчанських сім'ях, порушується низкою сучасних польських науковців, серед яких варто відзначити дослідження Б. Вальчак [27], Е. Долати [13], Е. Дубел [14].

Сутність агресивної поведінки є складною, що зумовлено різноманітними чинниками, як зовнішніми, так і внутрішніми. У цій статті **звертаємо увагу** на соціально-культурні чинники, а конкретніше на сім'ю як важливу детермінанту агресивності підлітків. К. Божуцька-Сіткевіч зазначає, що «Серед усіх соціалізаційних впливів, яким піддається особистість впродовж всього життя, найважливіше місце відводиться сім'ї» [5, с. 43]. Як підкреслює Д. Сажава: «Незалежно від багатоаспектних результатів досліджень у галузі етіологічних пошуків, слід підкреслити, що зростаюча проблема злочинності серед молоді (також дітей) вказує на кризу базових виховних середовищ, якими є сім'я і школа, які здійснюють найбільший вплив на процес соціалізації і виховання молодого покоління» [25, с. 280]. К. Валенцка-Матія звертає увагу на те, що чимало наукових концепцій, які стосуються впливу сім'ї на розвиток соціально-емоційної і особистісної сфери людини показують, що «основним джерелом порушення поведінки людини є чинники, які полягають у неправильному функціонуванні сім'ї» [28, с. 103].

Науковці, зокрема В. Майковські [21], З. Тишка [26], Г. Цудак [10], підкреслюють, що функціонування сім'ї тісно пов'язане із суспільством, а істотні зміни, які відбуваються у суспільстві, відображаються на функціонуванні сім'ї, й навпаки. В. Майковські підкреслює, що «Макроструктури і великі системи мають більшу силу впливу на мікроструктури ніж навпаки. Подібно й у ситуації: суспільство-сім'я» [21, с. 11]. Будь-які макросоціальні зміни отримуватимуть, отже, своє відображення у сім'ї. Як зазначає М. Радохонський [24], за Х. Броді і Г. Л. Енгель, сім'я займає особливе місце в ієрархії живих систем. Модель ієрархії природніх систем (див. схему) відображає, що «кожний ієрархічний рівень є майже організаційно окремим, однак, між ними існує взаємозв'язок. [...] Кожен з рівнів ієрархії природніх систем наражений на пошкодження у результаті дії шкідливих чинників. Якщо конкретний рівень не зуміє протистояти загрозі, з'являється дисфункція, яка може переноситися на інший рівень ієрархії» [24, с. 28-29].

(Джерело: М. Радохонський, с. 28)

Одним із негативних явищ, яке має вплив на дезорганізацію сімейного життя та його функціонування є заробітчанська еміграція. Згідно із системним підходом до розуміння сім'ї, зміна структури сім'ї може призводити до негативних наслідків для цілої сім'ї. Відповідно до основних положень представників системного підходу розуміння сім'ї М. Браун-Галковської [6], М. де Барбаро [12], М. Радохонського [24], сім'ю слід розуміти як «структуру чи систему взаємних інтеракцій». Де, як зазначає М. Браун-Галковська [6, с. 8], «береться до уваги не лише взаємний вплив усіх членів сім'ї, але діяльність усієї системи, у якій кожна особа залежить від інших осіб (напр. дитина залежить від матері, батька і брата) а також всіх взаємин». М. де Барбаро, наголошує, що «У всіх культурах сім'я є середовищем, яке у значній мірі формує особистість своїх членів» [12, с. 46].

Аналіз останніх зарубіжних досліджень, присвячених проблемі заробітчанської еміграції, дає підставу стверджувати, що це явище стає нормою сьогодення [17] та помітно зростає [7]. На думку С. Кестела і М. Дж. Міллера, «Сьогодні у високорозвинених країнах, як і малорозвинених, дуже мало людей, які б особисто не зазнали міграції, або її наслідків» [7, с. 24]. Характерною рисою сучасної заробітчанської еміграції є те, що вона дедалі рідше стосується цілих сімей. Науковці М. Хухра, М. Собшек [8], С. Кестел і М. Дж. Міллер [7], Б. Бочвінська-Кілюк, Е. Белецька [4] підреслюють, що на заробітчанську еміграцію віддавається лише одна особа, частіше жінка. Аналіз соціологічних досліджень української заробітчанської еміграції на заході України дозволяє виокремити три її основні тенденції – масовість, жіноче обличчя та односпрямованість (див.: [16]).

Однак попри значний інтерес до цієї проблеми, науковці Р. Л. Кларк, Дж. Е. Глік, Р. М. Бур [9] зазначають, що наслідки заробітчанської еміграції для життя сім'ї й надалі залишаються малодослідженими. Недостатньо

дослідженою залишається й проблема зростання дітей у заробітчанських сім'ях, на що також звертає увагу чимало науковців, зокрема Б. Бочвінська-Кілюк, Е. Белецка [4]. У сучасній науковій літературі сім'ї, у яких один або ж обидвоє батьків відсутні з приводу заробітчанської еміграції, окреслюють як тимчасово неповні. Згідно із В. Данілевіч: «[...] сім'ї тимчасово неповні з приводу довготривалої відсутності одного з батьків або ж обидвох, які перебувають за кордоном, засадничо різняться від сімей повних і неповних. Ці сім'ї, з правового погляду є повними, бо продовж розлуки творять сімейну спільноту, однак з погляду на виїзд одного чи обидвох батьків, вони повинні функціонувати без їх участі» [11, с. 289]. Це, своєю чергою, може призвести до появи низки проблем.

Метою статті є спроба розуміння агресивності підлітків, які зростають у заробітчанських сім'ях.

Завдання дослідження: на основі аналізу наукової літератури розкрити значення сім'ї для появи негативних емоцій (агресії) підлітків; аналіз та інтерпретація власних результатів дослідження з окресленої проблеми; формулювання висновків.

Виклад основного матеріалу. Негативних наслідків міграційної розлуки дітей з батьками можна вказати чимало (більше див.: [15], [16], [29], [30], [31]). Одним із них, у контексті порушеної проблематики, варто викремити агресивність підлітків. Як підкреслюють дослідники проблеми міграції С. Кестел і М. Дж. Міллер: «Завдяки праці матерів-мігранток діти можуть досягти вищих стандартів життя та здобути кращу освіту, однак вони зазнають великих емоційних втрат» [7, 291]. На емоційні проблеми підлітків із заробітчанських сімей вказують також дослідження А. Джонс, Дж. Шарп, М. Согрен [18].

Аналізуючи результати досліджень зарубіжних науковців, присвячених проблемі агресивної поведінки підлітків із заробітчанських сімей, помічаємо, що чимало дослідників вбачають їх джерела саме у сімейному середовищі. Е. Долата, наприклад, зазначає, що «Зміни, які мають місце у сім'ї у зв'язку з міграційною розлукою, ускладнюють реалізацію основних функцій та процес виховання» [13, с. 74]. Е. Дубел звертає увагу на дестабілізацію виховного середовища у міграційних сім'ях, зазначаючи, що «Дуалізм сімейної ситуації, який стосується появи поперемінної відсутності одного з батьків і зазвичай святкового повернення призводить до того, що основною вимогою, яка стоїть перед дитиною є еластичність, уміння пристосуватися до якісно різних умов. У цій ситуації кожен додатковий несприятливий чинник у вигляді конфліктів між батьками та дітьми, а також вимог, що перевищують можливості дитини, підвищує ризик появи непристосованої поведінки» [14, с. 62]. Результати дослідження проведеного серед дітей, яких характеризували симптоми соціальної непристосованості, вказали на те, що «у тих сім'ях, у яких батьки віддавна мігрували і рідко бували вдома, діти характеризувалися більш інтенсивною соціально непристосованою поведінкою у порівнянні до добре функціонуючих підлітків» [14, с. 67]. Дослідниця Е. Долата своєю чергою зазначає, що «Причини та наслідки поведінки євросиріт є іншими, однак подібними до проявів соціального непристосування. Їхня поведінка є типологічно подібною до поведінки соціально непристосованих дітей з

дисфункційних сімей» [13, с. 82]. Вивчаючи проблему наслідків заробітчанської еміграції батьків для функціонування дітей у школі, Е. Долата, на основі інтерв'ю з педагогами виявила низку шкільних проблем. До найістотніших, на її думку, можна віднести такі:

- зниження навчальних досягнень учнів, що проявлялося як знижене бажання вчитися, нижчими оцінками, невиконанням домашніх завдань, спізненням, низьким відвідуванням;
- емоційні проблеми (почуття самотності, втрата довіри до батьків, смуток, труднощі з концентрацією уваги);
- труднощі у функціонуванні в групі ровесників (порушення взаємин з ровесниками, агресивність, збудливість) [13, с. 83].

Подібно стверджує В. Данілевич, яка на основі власних досліджень довела, що відсутність батьків з приводу заробітчанської еміграції впливає на шкільну успішність дітей, зазначаючи при цьому, що істотне значення має те, хто з батьків емігрує та вік дітей. Дослідниця встановила, що «у сім'ях, у яких опікою займається батько, різко зменшується кількість дітей, які досягають високих шкільних успіхів, натомість зростають результати з дуже низькими» [11, с. 292]. Б. Балчерак-Парадовська, аналізуючи результати впливу періодичної міграції одного з батьків, сигналізує, що «Відсутність одного з батьків призводить до того, що діти переживають розлуку та недостатність опіки. Один із батьків, який залишається, зазвичай обтяжений різними обов'язками, не завжди має час, який може і повинен присвятити дитині. Це призводить до появи конфліктів, неслухняності дітей, недисциплінованості та зросту агресії» [11, с. 13]. Б. Бочвінська-Кілюк, Е. Бєлецка [4], зазначають, що виїзд батьків довше ніж на 6 місяців може призвести до появи проблемної та поведінки у дітей. Серед чинників, які потенційно впливають на розвиток антисоціальних тенденцій у дітей, Б. Бочвінська-Кілюк, Е. Бєлецка відносять:

- відсутність стабільності та хаос всередині сім'ї;
- негативні настанови батьків, а також відсутність дисципліни, нагляду, емоційне відкидання;
- алкоголізм та насилля всередині сім'ї;
- погані матеріальні умови;
- низька самооцінка;
- шкільна неуспішність;
- відкидання однолітками чи вплив девіаційної групи ровесників [4].

Дещо іншого погляду дотримується Б. Валчак [27]. Він спростовує те, що для підлітків із заробітчанських сімей характерне зниження рівня успішності та поява ризиковної та девіантної поведінки. Однак зазначає, що занепокоєння викликає зростання прогулювання учнями уроків та схильності до участі у бійках [27]. На думку багатьох дослідників, отже, сімейна ситуація підлітків із заробітчанських сімей, де має місце довготривала відсутність батьків, не є сприятливою для розвитку особистості.

Представлені вище положення знаходять своє відображення у результатах власних досліджень (більше див.: [15], [16], [29], [30], [31]). Результати власних психологічних досліджень, проведених на вибірці 183 підлітків (92 дівчини та 91 хлопці) у віці 14-17 років, які виховувалися у

різних типах сімей (повних, тимчасово неповних (заробітчанських), тривало неповних (розлучених) із західних теренів України (Львівська область), які стосувалися виявлення впливу довготривалої заробітчанської еміграції батьків на підлітків. Нижче у короткій формі представлено головні висновки за результатами кількісних та якісних досліджень.

Результати якісного дослідження, представлені у статті «*Symbiotic Trauma Among Children Growing Up in Migrant Worker Families: Psycholinguistic Aspect*», вказують на те, що «Домінуючою потребою підлітків із заробітчанських сімей залишається потреба симбіози з відсутніми батьками. Відсутність люблячих батьків пов'язується із вираженням почуття самотності, розпачу, а навіть злістю та впливає на появу симбіотичної травми у підлітків» [15, с. 37]. Результати ж кількісних досліджень, які представлені у статті «*Емоційні риси підлітків, які зростають у заробітчанських сім'ях*» [29] також вказують на те, що у підлітків із заробітчанських сімей виявлено значно вищі показники злості, зокрема у дівчат.

Нище заміщено таблицю із результатами дослідження, які повністю представлено в [29].

Таблиця 1

Порівняння результатів емоційних рис у досліджуваних групах

Шкала	Заробітчанська сім'я (ЗС)		Розлучена сім'я (РС)		Повна сім'я (ПС)		F (2, 180)	p <	η^2	Testy post-hoc (test Scheffe), p <		
	(N = 61)		(N = 61)		(N = 61)					ЗС - РС	РС - ПС	ЗС - ПС
	M	SD	M	SD	M	SD						
Тривожність	24,93	4,51	20,27	4,88	19,14	4,23	27,680	0,001	0,24	0,001	n. i	0,001
Цікавість	28,77	4,85	31,88	4,13	32,91	3,21	16,719	0,001	0,16	0,001	n. i	0,001
Злість	23,36	7,06	22,08	6,51	19,80	5,35	4,909	0,008	0,05	n. i	n. i	0,01
Депресивність	18,91	4,84	17,68	4,75	15,06	3,86	11,606	0,001	0,11	n. i	0,01	0,001

λ - Wilksa = 0, 686; p < 0,001; η^2 = 0, 17

[...] значущі різниці за показником за показником злості було зауважено в результатах підлітків із заробітчанських та повних сімей (p < 0,01) [29, с. 129]. Найвищими показниками злості характеризувалися підлітки із заробітчанських сімей.

Значущі відмінності за показником злості між хлопцями та дівчатами злості був значно вищий в порівнянні з дівчатами. Загалом, хлопці, з огляду на тип сім'ї, не відрізнялися між собою за показниками злості. Різниця виявлено у результатах дівчат: значно підвищений показник злості виступив у групі дівчат з розлучених та заробітчанських сімей [29, с. 129]. Це, своєю чергою, може вказувати на те, що сімейне середовище може спричинятися до підвищення рівня злості у підлітків.

Отримані результати можна потрактувати, згідно С. А. Мітчела [22], як такі, що мають екзогенне походження, а злість як вторинну реакцію на депривацію та фрустрацію, пов'язану із відсутністю підтримки чи пошуками

значущого об'єкту. Подібно твердили А. Бандура, Р. Х. Уолтерс [3], підкреслюючи, що передумовою агресії є фрустрація, яка зростає внаслідок відсутності одного чи обидвох батьків та пов'язаної з ними сердечної опіки, а також наявність настанов, які схиляють батьків до застосування кар. Згідно із А. Бандурою, Р. Х. Уолтерсом, «Фрустрація потреби залежності, що переживається дитиною внаслідок відсутності опіки одного чи обидвох батьків, становить постійно діючий чинник, який штовхає дитину до ворожості та агресії» [3, с. 43]. Дослідники наголошують при цьому, що потреба залежності, яка передбачає зацікавлення дитиною з боку батьків, турботу та схвалення залишається актуальною не лише у дитинстві, але й у підлітковому віці: «[...] більшість підлітків залишаються й надалі у багатьох важливих справах у стосунку залежності від своїх батьків й у багатьох важливих питаннях покладаються на їхню пораду, допомогу та емоційну підтримку» [3, с. 45]. Б. Бочвінська-Кілюк, Е. Белецька [4] припускають, що підвищена злість може бути пов'язана зі злістю на дорослого, який залишив дитину.

Можна припустити, що значно вищий показник злості у групі дівчат із заробітчанських сімей може пов'язуватися із надмірними обов'язками, вимогами, та відсутності підтримки. Ліберська, М. Матушевська [20] встановили зв'язок агресії дівчат-підлітків із неправильними взаєминами з батьками, особливо надмірно вимогливими, непослідовними й такими, що характеризуються суперечливим ставленням до дитини. Адже, як зазначає Л. Бакера: «Окрім спроб унезалежнення від батьків, прагнення самостійності і певного зниження батьківського авторитету існує сильна потреба емоційної підтримки з боку батьків» [1, с. 68].

Однією із яскраво виражених проблем, яку вдалося виявити на основі власних результатів психологічних досліджень, і на яку звертає увагу низка зарубіжних науковців є проблема агресивності підлітків із заробітчанських сімей. Порушення взаємин на осі «батьки-діти», що зумовлено довготривалою заробітчанською еміграцією не можуть не відобразитися на розвитку особистості підлітка. Вважаємо, що взаємини у системі «батьки-діти» не впливають у спосіб абсолютний на розвиток і функціонування емоційної сфери підлітків, однак залишають у ній помітний слід. Сімейний чинник, а конкретніше: довготривала відсутність контакту з батьками, відсутність заангажованості батьків у справи підлітка та відсутність контролю за його поведінкою, а також надмірні (часто невідповідні до віку) вимоги, здійснюють вагомий вплив на емоційні риси підлітків. Відомо, що останні відіграють неабияку роль у пристосуванні підлітка до середовища та взаємодії з ним. Одним із негативних наслідків агресивної поведінки підлітків, на який варто звернути увагу і який сьогодні аналізують зарубіжні науковці, це – участь підлітків із заробітчанських сімей у неформальних групах (більше див.: [23]).

Висновки. Результати власного дослідження з використанням якісного та кількісного методів, а також аналіз результатів досліджень зарубіжних науковців, дають підставу припустити, що довготривала еміграційна розлука батьків та дітей знаходить своє відображення у низці емоційних проблем (зокрема, агресії) підлітків. Окрім цього, варто зазначити, що аналізована проблема потребує глибшого вивчення та проведення низки

комплексних та багатоаспектних наукових досліджень. Успішне додання зростаючої агресії серед підлітків вимагає профілактичних дій адресованих не лише до підлітків, але і сімей, у яких вони зростають. З метою ж запобігання появи негативних явищ варто звернути увагу на терапевтичну роботу з підлітками, яка мала б бути спрямована на зниження злості через формування саморегуляції та конструктивних шляхів розв'язання проблем, зокрема у складних ситуаціях. Окремий аспект становить проблематика виховання батьками підлітків у такого типу сім'ях.

Список використаних джерел:

1. Bakiera L. Czy dorastanie musi być trudnym? – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. – 159 s.
2. Balczerak-Paradowska B. Wpływ okresowej migracji małżonków na warunki życia rodziny // *Problemy Rodziny*. – 1994. – № 34. – S. 11-21.
3. Bandura A., Walters R. H. Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych. – Warszawa: PWN, 1968. – 433 s.
4. Woźnińska-Kiluk B., Bielecka E. Migracja a psychospołeczny rozwój dzieci. *Pedagogika Społeczna*. – 2008. – № 3. – S. 47-60.
5. Borzucka-Sitkiewicz K. Modele i postacie uwarunkowań agresji adolescentów // *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewyżczenia* / D. Borecka-Biernat (red.). – Warszawa: Difin, 2013. – S. 35-52.
6. Braun-Gałkowska M. Psychologiczna analiza systemów rodzinnych zadolonych i niezadowolonych z małżeństwa. – Lublin: TN KUL, 1992. – 198 s.
7. Castles S., Miller M. J. Migracje we współczesnym świecie. – Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2011. – 422 s.
8. Chuchra M., Sobieszek M. Małżeństwo i rodzina w sytuacji rozłąki z powodu migracji zarobkowej // *Wartości i dobro rodziny* / J. Jęczeń, M. Stepulak (red.). – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011. – S. 247-263.
9. Clark R. L., Glick J. E., Bures R. M. Immigrant Families Over the Life Course: Research Directions and Needs // *Journal of Family Issues*. – 2009. – № 30 (6). – P. 852-872.
10. Cudak H. Zaburzenie struktury rodziny jako konsekwencja makrospołecznych uwarunkowań // *Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy*. – 2012. – № 2 (4). – S. 7-17.
11. Danilewicz W. Problemy rodzin czasowo niepełnych ze względu na długotrwały pobyt rodziców za granicą // *Pedagogika społeczna jako dyscyplina naukowa. Stan i perspektywy* / E. Marynowicz-Hetka, J. Piekarski, E. Cyrańska (red.). – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998. – S. 289-295.
12. de Barbaro M. Struktura rodziny // *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny* / B. de Barbaro (red.). – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. – S. 45-55.
13. Dolata E. Migracje zarobkowe – konsekwencje dla dzieci i ich rodzin // *Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Piłonia w Krośnie*. – 2014. – № 60. – S. 73-88.
14. Dubiel E. Praca rodziców za granicą jako czynnik ryzyka dezintegracji rodziny // *Rodzicielstwo w sytuacji dezorganizacji rodziny i możliwości wspomaganie rodziców* / J. Brągiel, B. Górnicka (red.). – Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2014. – S. 61-73.

15. Durkalevych I. Symbiotic Trauma Among Children Growing Up in Migrant Worker Families: Psycholinguistic Aspect // *East European Journal of Psycholinguistics*. – 2015. – Vol 2, № 2. – P. 31-39.

16. Durkalevych I. Zarówno tu, jak i tam? Ku problemowi współczesnego macierzyństwa transnarodowego // *Wychowanie. Profilaktyka. Terapia. Szanse i zagrożenia* / M. Boczkowska, E. Tymoszuik, P. Zielińska (red.). – Kraków: Oficyna Wydawnicza «Impuls», 2012. – S. 115 – 129.

17. Izdebska J. (2009). Postrzeganie przez migrantów wspólnotowości domu rodzinnego // *Wspólnoty z perspektywy edukacji międzykulturowej* / J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, M. Sobecki (red.). – Białystok: Trans Humana – S. 44-53.

18. Jones A., Sharpe J., Sogren M. Children's Experiences of Separation from Parents as a Consequence of Migration // *Caribbean Journal of Social Work*. – 2004. – 3 (1). – P. 89-109.

19. Liberska H., Farnicka M. Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne // *Rocznik Lubuski*. – 2014. – Tom 40 (1). – S. 43-57.

20. Liberska H., Matuszewska M. Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych u młodzieży // *Wizerunki ról rodzinnych. Roczniki Socjologii Rodziny UAM*. – 2007. – Tom XVIII. – P. 187-200.

21. Majkowski W. (2005), Zagrożenia współczesnej rodziny polskiej // *Zagrożenia współczesnej rodziny: wieloaspektowość pomocy instytucjonalno-prawnej* / G. Makieło-Jarża (red.). – Kraków: Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. – S. 11-30.

22. Mitchell S. A. Hope and Dread in Psychoanalysis. Published by New York: BasicBooks, 1993. – 285 s.

23. Niewiadomska I. Zasoby adaptacyjne eurosierot // *Skazani na wykluczenie?! Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną* / M. Kalinowski, I. Niewiadomska (red.). – Lublin: Wydawnictwo KUL. 2010 – S. 165-201.

24. Radochoński M. Choroba a rodzina. Adaptacja systemu rodzinnego do sytuacji stresowej wywołanej chorobą. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1987. – 248 s.

25. Sarzała D. Rola rodziny w zapobieganiu przestępczości i agresji wśród młodzieży // *Systemowe rozwiązanie problemów przemocy i agresji w szkole* / A. Rejzner (red.). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie. – 2011. – S. 279-290.

26. Tyszka Z. Rodzina we współczesnym świecie. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2003. – 134 s. (25)

27. Walczak B. Migracje rodzicielskie. Zeszyty Metodyczne, 2008. – № 8. – S. 7-20.

28. Wałęcka-Matya K. Zachowania agresywne adolescentów jako efekt stylu wychowania w rodzinie // *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewycięzania* / D. Borecka-Biernat (red.). – Warszawa: Difin. – S. 99-122.

29. Дуркалевич І. Емоційні риси молоді, яка зростає в заробітчaнських сім'ях / І. Дуркалевич // *Педагогіка і психологія професійної освіти* : науково-методичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 125-134.

30. Дуркалевич І. Міграційне сирітство як нова соціальна проблема. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 37. – С. 65-74.

31. Дуркалевич І. Почуття самотності у молоді із заробітчaнських сімей / І. Дуркалевич // *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць

Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Том VII. Екологічна психологія. – Випуск 35. – С. 65-74.

REFERENCES:

1. Bakiera, L. (2009). *Czy dorastanie musi być trudnym?* – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar [in Polish].
2. Balczerak-Paradowska, B. (1994). Wpływ okresowej migracji małżonków na warunki życia rodziny. *Problemy Rodziny, Vol. 34, 11-21* [in Polish].
3. Bandura, A., & Walters, R.H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych.* – Warszawa: PWN [in Poland].
4. Boćwińska-Kiluk, B., & Bielecka, E. (2008). Migracja a psychospołeczny rozwój dzieci. *Pedagogika Społeczna, Vol. 3, 47-60* [in Poland].
5. Borzucka-Sitkiewicz, K. (2013). Modele i postacie uwarunkowań agresji adolescentów. *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewycięzania.* D. Borecka-Biernat (Ed). Warszawa: Difin [in Polish].
6. Braun-Gałkowska, M. (1992). *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa.* Lublin: TN KUL [in Polish].
7. Castles, S., & Miller, M.J. (2011). *Migracje we współczesnym świecie.* Warszawa: Wydawnictwo PWN [in Polish].
8. Chuchra, M., & Sobieszek, M. (2011). Małżeństwo i rodzina w sytuacji rozłąki z powodu migracji zarobkowej. *Wartości i dobro rodziny.* J. Jęczeń, M. Stepulak (Eds.) Lublin: Wydawnictwo KUL [in Polish].
9. Clark, R. L., Glick, J. E., & Bures, R. M. (2009). Immigrant Families Over the Life Course: Research Directions and Needs. *Journal of Family Issues, Vol. 30 (6), 852-872.*
10. Cudak, H. (2012). Zaburzenie struktury rodziny jako konsekwencja makrospołecznych uwarunkowań. *Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy, Vol. 2 (4), 7-17* [in Polish].
11. Danilewicz, W. (1998). Problemy rodzin czasowo niepełnych ze względu na długotrwały pobyt rodziców za granicą. *Pedagogika społeczna jako dyscyplina naukowa. Stan i perspektywy.* Marynowicz-Hetka, E. (Eds.). – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego [in Polish].
12. de Barbaro, M. (1999). Struktura rodziny. *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny.* de Barbaro, B. (Ed.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
13. Dolata, E. (2014). Migracje zarobkowe – konsekwencje dla dzieci i ich rodzin. *Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Stanisława Pigionia w Krośnie, Vol. 60, 73-88* [in Polish].
14. Dubiel, E. (2014). Praca rodziców za granicą jako czynnik ryzyka dezintegracji rodziny. *Rodzicielstwo w sytuacji dezorganizacji rodziny i możliwości wspomaganie rodziców.* Brągiel, J. & Górnicka, B. (Ed.). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego [in Polish].
15. Durkalevych, I. (2015). Symbiotic Trauma Among Children Growing Up in Migrant Worker Families: Psycholinguistic Aspect. *East European Journal of Psycholinguistics, Vol 2, (2), 31-39.*
16. Durkalevych, I. (2012). Zarówno tu, jak i tam? Ku problemowi współczesnego macierzyństwa transnarodowego. *Wychowanie. Profilaktyka. Terapia. Szanse i zagrożenia.* Boczkowska, M. (Eds.). Kraków: Oficyna Wydawnicza «Impuls» [in Polish].

17. Izdebska, J. (2009). Postrzeganie przez migrantów wspólnotowości domu rodzinnego *Wspólnoty z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Nikitorowicz, J. (Eds.). Białystok: Trans Humana [in Polish].
18. Jones, A., Sharpe, J., & Sogren M. (2004). Children's Experiences of Separation from Parents as a Consequence of Migration. *Caribbean Journal of Social Work, Vol. 3 (1), 89-109*.
19. Liberska, H., & Farnicka, M. (2014). Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne. *Rocznik Lubuski, Vol. 40 (1), 43-57* [in Polish].
20. Liberska, H., & Matuszewska, M. (2007). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych u młodzieży. *Wizerunki ról rodzinnych. Roczniki Socjologii Rodziny UAM, Vol. XVIII, 187-200* [in Polish].
21. Majkowski, W. (2005). Zagrożenia współczesnej rodziny polskiej. *Zagrożenia współczesnej rodziny: wieloaspektowość pomocy instytucjonalno-prawnej*. Makiełto-Jarża, G. (Ed.). Kraków: Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego [in Polish].
22. Mitchell, S. A. (1993). *Hope and Dread in Psychoanalysis*. Published by New York: BasicBooks.
23. Niewiadomska, I. (2010). Zasoby adaptacyjne eurosierot. *Skazani na wykluczenie?! Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną* Kalinowski, M., & Niewiadomska, I. (Ed.). Lublin: Wydawnictwo KUL [in Polish].
24. Radochoński, M. (1987). *Choroba a rodzina. Adaptacja systemu rodzinnego do sytuacji stresowej wywołanej chorobą*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie [in Polish].
25. Sarzała, D. (2011). Rola rodziny w zapobieganiu przestępczości i agresji wśród młodzieży. *Systemowe rozwiązanie problemów przemocy i agresji w szkole*. Rójzner, A. (Ed.). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie [in Polish].
26. Tyszka, Z. (2003). *Rodzina we współczesnym świecie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM [in Polish].
27. Walczak, B. (2008). Migracje rodzicielskie. *Zeszyty Metodyczne, Vol. 8, 7-20* [in Polish].
28. Wałęcka-Matya, K. (2013). Zachowania agresywne adolescentów jako efekt stylu wychowania w rodzinie. *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewycięzania*. Borecka-Biernat, D. (Ed.). Warszawa: Difin [in Poland].
29. Durkalevych, I. (2014). Emociini rysy molodi, yaka zrostaє v zarobitchanskykh simiakh [Emotional characteristics of youth growing up in migrant families workers]. *Pedagogika i psykholohiia profesiinoini osvity – Pedagogy and Psychology of Professional Education, Vol. 1, 125-134* [in Ukrainian].
30. Durkalevych, I. (2013a). Migraciine syrytstvo yak nova socialna problema [Migration orphanage as a new social problem]. *Aktualni problemy psykholohii, Vol. VII. Ekologichna psykholohii – Actual problems of psychology. Vol. VII. Environmental Psychology, Ed. 37, 65-74* [in Ukrainian].
31. Durkalevych I. (2013b). Pochuttia samotnosti u molodi iz zarobitchanskykh simej [Feelings of loneliness in young people of migrant families of workers]. *Aktualni problemy psykholohii, Vol. VII. Ekologichna psykholohii – Actual problems of psychology. Vol. VII. Environmental Psychology, Ed. 35, 65-74* [in Ukrainian].

Дуркалевич И. В. Социально-культурный фактор как детерминанта агрессии подростков из семей трудовых эмигрантов. Статья посвящена анализу проявлений агрессии подростков из семей трудовых эмигрантов. Рассмотрены основные факторы, которые приводят к появлению агрессивности. Особое внимание обращено на семью как один из важнейших социокультурных факторов. Теоретическое обоснование статьи составляет системный подход к пониманию семьи. Сделано отнесение к результатам исследования современных зарубежных ученых, занимающихся изучением проблемы агрессивного поведения подростков из семей трудовых эмигрантов, среди которых: Б. Валчак, В. Данилевич, Е. Долата. Представлены краткие результаты собственных эмпирических исследований с использованием качественного и количественного методов, которые дают основание предположить, что долгосрочная эмиграционная разлука родителей и детей находит свое отражение в эмоциональных проблемах (в частности, агрессии) подростков.

Ключевые слова: трудовая эмиграция, агрессия, семья, подростки.

Durkalevych I. Socio-cultural factor as aggression determinant of adolescents from labour migrant families. The article is dedicated to aggression symptoms among adolescents who come from labour migrant families. The main factors that lead to aggression appearance are studied in this work. Special attention is paid to the concept of a family as one of the main socio-cultural factors. The theoretical base of the article is formed by the systematical approach to understanding of what family is and according to which the development and all emotional experience of teenagers should be looked upon from the prospective of family relations.

There are references to the research results of modern foreign scholars who study the issue of aggressive behaviour among adolescents from labour migrant families such as B. Walczak, W. Danilewicz, E. Dolata. In the article, there are presented short results of our own empiric studies conducted with the sample of 183 teenagers (92 girls and 91 boys) at the age of 14-17 who have been brought up in different types of families (full, temporarily incomplete (labour migrant parents), long-term incomplete (divorced parents) from western parts of Ukraine (Lviv region), the aim of which is to determine the influence of long-term parents' labour emigration on growing adolescents.

The results of our own investigation with the usage of qualitative and quantitative methods give us the reason to assume that long-term emigrational separation between parents and children lead to various emotional problems, such as aggression, among teenagers.

Key words: labour emigration, aggression, family, adolescents.